

BABUS ANTAL – SERES ATTILA

1968 magyar irodalmi élete egy szovjet diplomata szemével¹

Az 1953. évi berlini és az 1956. évi pozsonyi felkelés, az 1956. évi magyar forradalom, valamint az 1968. évi prágai tavasz mind-mind olyan események voltak, amelyek hozzájárultak a szocialista rendszer későbbi bukásához. Minden elfogultság nélkül kijelenthetjük azonban, hogy ebben a folyamatban az 1956. évi magyar forradalomnak volt a legnagyobb hatása. 1956 nemcsak a szocialista országokban, hanem a nyugat-európai baloldal soraiban is komoly válságot okozott, sokan kiábrándultak a kommunista eszmékből. 1956-ban az SZKP XX. kongresszusával, de még inkább a magyar forradalommal elkezdődött az a liberalizálódás – Ehrenburg regénycímével szólva: *olvadás* –, ami az 1968-as prágai tavaszhoz, majd a szocialista rendszer megroppanásához vezetett.

Jelentőségét tekintve azonban 1968 sem vethető össze 1956-tal. A prágai tavasz – a magyar forradalommal ellentétben – *szinte* vértelennek mondható. A két esemény súlya közötti különbséget az is jól mutatja, hogy a magyar események legalább egy évig a nemzetközi figyelem előterében voltak, ellenben 1968. augusztus 29-én, bő egy héttel a Varsói Szerződés csapatainak bevonulása után, „már a Szabad Európa rádió sem a cseh eseményekkel kezdi” híreit.²

Az MSZMP KB 1968. augusztus 7-i ülésén a pártvezetés fontolgatta, hogy Magyarország nem küld katonákat Csehszlovákiába, de féltő volt, hogy Prága eltiprása után a szovjet vezetés a reformokban élen járó Magyarországon teremt rendet. Nincs hely az okok alapos elemzésére, de tény, hogy Magyarországon majdhogynem „népfrontos” egyetértés alakult ki a tekintetben, hogy a magyaroknak saját reformjaik eredményeit kell megóvniuk, és minden kockázatos lépéstől tartózkodniuk kell. Kádár ugyanúgy a reformok eredményeit, a kicsit magasabb életszínvonalat féltette, mint a munkások és az értelmiség. Kiporenko – az alább közlendő dokumentum szerzője – pontosan fogalmazott: „A szovjet vezetés határozott fellépése a csehszlovákiai »liberális« irányvonallal szemben aggodalmat szült, hogy vajon nem vonja-e ez maga után a szocialista demokrácia fejlődésének lelassulását Magyarországon.” A nemzeti érzelmű értelmiség táborában szintén minden józan gondolkodású ember tisztában volt vele, hogy Magyaror-

szág függetlensége kivívásának még nem érkezett el az ideje, s kénytelen-kelletlen, „kicsit pirulva” (Ady), tudomásul vette a magyar katonai részvétel elkerülhetetlenségét. Az 1968-as csehszlovák események a reformkommunistákat rázták meg legjobban, mert ők a mozgalom jövőjét is szívükön viselték. A Csehszlovákia megszállása ellen Korcsulán nyílt levélben tiltakozó filozófusok – Márkus György, Márkus Mária, Heller Ágnes, Tordai Zádor, Sós Vilmos –, mint „a szocialista rendszer fejlődéséért felelős marxisták és kommunisták” azért aggódtak, mert a csehszlovák beavatkozás „komoly veszélyt jelent a szocializmus fejlődésére és a marxi elmélet megújulására...”³ Kevesen tudják, hogy volt egy másik tiltakozó aláírásgyűjtési akció is, amit Gyurkó László és Csoóri Sándor szervezett, de végül Aczél György rábeszélte Gyurkót az aláírásgyűjtés leállítására.⁴ Egyelőre csak találgatni lehet, hogy Csoóri Sándor volt-e az a Kiporenko-féle dokumentumban meg nem nevezett középmezőnyhez tartozó író, aki fellekereste az idősebb népi írókat, s ha igen, kiket. Illyés csak a tényt rögzítette: járt nála Csoóri és Gyurkó, az aláírásgyűjtésről azonban naplója nyomtatott változatában egy szó sem olvasható. Pár sorral később viszont, *mintha* azokat az érveket sorolná fel, amiért nem adta nevét a hamvába holt kezdeményezéshez. Az egyik indoka érzelmi: „56-ban a prágai tömegek Nagy Imre ellen tüntettek, négy-szer verték le a magyar követség Kossuth-címerét; az újjá szervezendő pesti rendőrségnek Csehország ajándékozott gumibotot, két vagonnal.”⁵ A másik indoka észérveken alapul: „Este, egyedül riadok csak rá – s ez az igazi oka az álmatlanságnak –, milyen lesz ezek után a magyar kisebbségek helyzete Csehszlovákiában, Erdélyben?”⁶

A szovjetek rajta tartották a szemüket a szocialista egység tábor Csehszlovákia mellett másik gyenge láncszemén, Magyarországon. Valentyin Kiporenko, a budapesti szovjet nagykövetség harmadtitkára részletes elemzést készített az 1968-as csehszlovák események magyarországi hatásáról; megkülönböztetett figyelmet fordított az írók körében uralkodó hangulatra. A közelmúltban ez az elemzés előkerült a moszkvai Legújabbkori Orosz Állami Történelmi Levéltárból (RGANYI).⁷ Kiporenko tüzetesen ismerte a magyar irodalmi viszonyokat, s érdekes áttekintést adott irodalmunk helyzetéről. Persze mi nem mindenben értünk egyet a minket kívülről szemlélő diplomatával, de jelentése figyelemre méltó. Például Kiporenko azt állítja 1969 februárjában készült jelentésében, hogy az utóbbi két-három évben „nem jelent meg jelentékeny modern

¹ Ezúton mondunk köszönetet segítségéért Alekszandr Sztikalin orosz történésznek.

² Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1961–1972*. Bp., 1989. 278.

³ Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Bp., 1997. 167.

⁴ Uo. 167.

⁵ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1961–1972*. Bp., 1989. 271.

⁶ Uo. 274.

⁷ Rosszijszkij goszudarsztvennij arhiv novejszej isztorii.

tematikájú irodalmi mű.” Ez aligha igaz: 1968-ban jelent meg Weöres Sándor *Merülő Saturnus* című kötete, Örkény István egyperces novellái, Mészöly Miklós *Saulusa*, Sütő András *Pompás Gedeonja*, Déry Tibor *Ítélet nincse*. 1967-ben Weöres *Hold és Sárkány* (később a *Szent György és a Sárkány* címet kapta) című tragikomédiája. 1966-ban látott napvilágot Mészöly Miklóstól *Az atléta halála*, Sánta Ferencről *Az áruló*, 1965-ben pedig Németh László *Irgalomja*. Csupa ma már klasszikusnak számító, s nagyon is modern tematikájú mű. Éppen ezért nem kerültek Kiporenko látókörébe, mert modernnek voltak, s nem illettek bele a szocialista kulturális politikai elképzelésekbe.

Kiporenkónak az az állítása is csak részben igaz, hogy „minden olyan művészileg többé vagy kevésbé értékes művet kiadnak, amely nem irányul a fennálló rendszer ellen, és nem okoz károkat a társadalmi erkölcsökben”, hiszen például Várkonyi Nándor művei a légynek sem ártottak, „irracionalizmusuk” miatt azonban a rendszerváltozásig asztalfiókban kellett maradniuk. A legkisebb esélye a megjelenésre a „nacionalistának” bélyegzett műveknek volt. Illyés *Malom a Sédén* című „harmadikutas” drámája megjelenhetett ugyan, de színházi bemutatóját húzták-halasztották. Sokáig nem jelenhettek meg a kisebbségi magyarság sanyarú helyzetét feltáró Illyés-írások sem. Elég, ha csak a *Szellem és erőszak* kálváriájára utalok. Németh László életműsorozatát éppen 1969-ben bocsátották útjára, de a legfontosabb, a „nacionalistának” bélyegzett *Sorskérdések* kötet csak 1989-ben kerülhetett az olvasók kezébe, s még akkor csak is „eligazító” bevezetővel.

Különösen érdekes kérdés, hogy mik lehettek a szovjet diplomácia indítékai, miért kért budapesti külképviseletétől részletes jelentést a magyarországi társadalmi életben befolyásos szerepet játszó írók hangulatáról. Bár nem bukkanunk rá a moszkvai központi külügyi apparátus vagy az illetékes pártszervek közvetlenül ehhez az irathoz kapcsolódó utasításaira és a budapesti szovjet nagykövetség esetleg ezt kiegészítő jelentéseire sem, vannak egyéb hivatalos dokumentumok és támpontok, amelyek segítenek az irat keletkezési körülményeinek tisztázásában.

Az irat megszületésében egy általános és egy közvetlen tényező játszott szerepet. Általános szempontnak tekinthetjük az adott történelmi helyzetet, mindenekelőtt az 1968-as csehszlovákiai eseményeket, amelyek merőben új ideológiai-politikai törésvonalakat hoztak létre a

szocialista tábor országai között. Az 1956-os forradalom leverése után a szovjet katonai beavatkozás és az ennek nyomán a magyar írókat, költőket érő represszió elleni tiltakozásul a korszak neves magyar írói félrevonultak a közélettől, mert nem kívántak közösséget vállalni a szovjetek által hatalomra segített Kádár-kormánnyal és a katonai beavatkozás szükségessége mellett érvelő Szovjet Írók Szövetségével. Például Illyés Gyula csak az 1960-as évek elején törte meg önként vállalt hallgatását.⁸ 1968-ban a csehszlovák pártvezetés reformkísérletének letörése és a szocialista országok Csehszlovákia elleni katonai beavatkozása nyomán hasonló helyzet alakult ki a csehszlovák író-társadalmon belül is: a cseh írók egy időre felfüggesztették kapcsolataikat a fegyveres akcióban részt vevő államok írószövetségeivel és általában ezen országok szellemi életének képviselőivel. A szovjet vezetés pontosan érzékelte, hogy az 1956-os és az 1968-as események kísértetiesen hasonló (dac)reakciókat szültek a helyi értelmiség körében, ezért tájékozódni kívánt, hogy a prágai tavasz és annak kudarca milyen szellemi mozgásokat indított el Magyarországon, és hogyan viszonyult a magyar közvéleményt nem elhanyagolható mértékben formáló író-társadalom a szocialista tábor megrázó csehszlovákiai fejleményekhez. Nyilván az sem lehetett mellékes, hogy a szocializmus megreformálására irányuló csehszlovákiai politikai törekvések időben nagyjából egybeestek a magyarországi új gazdasági mechanizmus kapcsán kibontakozott vitával.

A dokumentum elkészítésében szerepet játszó egyik közvetlen tényező az lehetett, hogy 1969. március 5–7. között Budapestre hívták össze a szocialista országok írószövetségei vezetésének soros koordinációs ülését. Ez a testület 1964 óta ülésezett rendszeresen, az éves találkozót felváltva tartották valamelyik szocialista ország fővárosában. 1969-ben Budapest került sorra. A Szovjet Írók Szövetségét négy fős küldöttség képviselte, Georgij Markov titkár vezetésével.

Magyar levéltári forrásokból tudni lehet, hogy az érintett írószövetségek a találkozó helyszínéről és hozzávetőleges időpontjáról már 1968 késő őszen megállapodhattak, hiszen Aczél György, az MSZMP Politikai Bizottsága kulturális politikájának felelőse, a budapesti helyszínre és az 1969 eleji (akkor még februári) időpontra vonatkozó javaslatot 1968. december 10-én terjesztette a PB elé.⁹ Tudható továbbá az is, hogy a szervezés előkészületeinek idején a csehszlovákiai és a szovjet írók között még nem oldódtak fel az ellentétek,

8 Erről részletesen lásd: Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom*. Bp., 1996.; Babus Antal: „...ha tovább foglalkozunk a magyar írókkal, megbonthatjuk az összetartásukat.” *Jevgenyij Dolmatovszkij 1957-es magyarországi jelentései*. Hítel, 2000. 9. sz. 48–66.

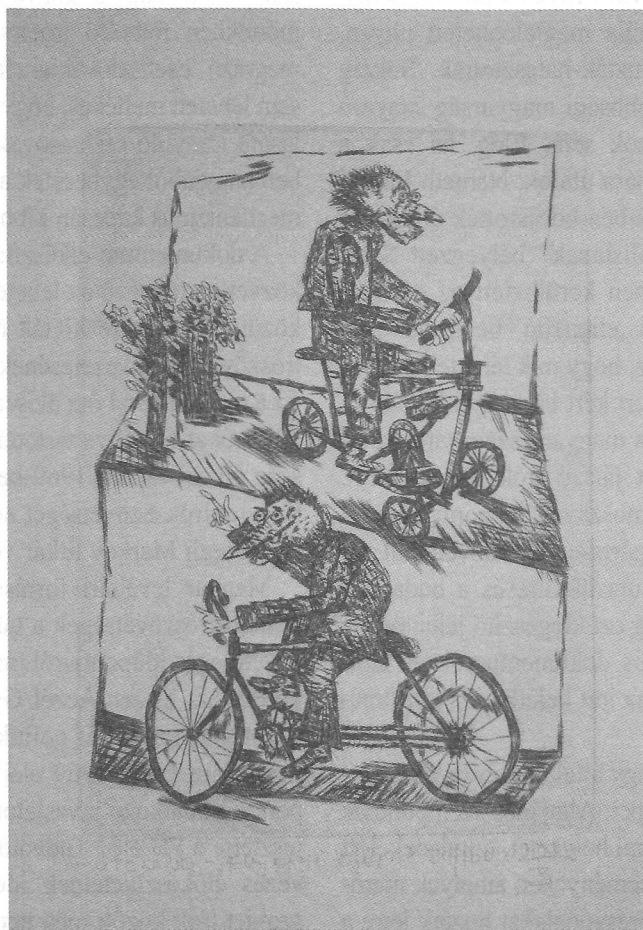
9 Az MSZMP Politikai Bizottsága ülésének jegyzőkönyve. MOL (Magyar Országos Levéltár), 288. f., 5. csop., 479. 6. e., 11. fol.

amelyek elsimítására éppen Darvas József és Dobozy Imre tettek kísérletet 1968. decemberi pozsonyi útjukon. Szovjet levéltári források tanúsága szerint a magyaroknak sikerült rábeszélniük a cseh és szlovák írókat, hogy képviseltesék magukat a budapesti tanácskozáson. Igaz, ebbe ők csak azzal a feltétellel egyeztek bele, ha a találkozóra eljön a csehszlovák kérdésben a szovjet politikai vezetésnél kevésbé merev álláspontot képviselő és a szocialista országok Csehszlovákia elleni beavatkozásától távol maradó Románia és Jugoszlávia írószövetségének vezetése is. A Csehszlovák Írószövetség nyilván alkalmasnak találta ezt a hivatalos fórumot arra, hogy felvesse a Csehszlovákia elleni katonai akció kérdését, és – esetleg a román és a jugoszláv küldöttség bevonásával, – nyílt színvallásra készítse a „megszálló” országok íróit. Darvas és Dobozy még pozsonyi tárgyalásaik után is tartottak tőle, hogy a csehszlovákok politikai természetű problémákat is szóba hoznak majd, mégis úgy vélték, hogy azok részletes megvitatására nem lesz mód, ezért ragaszkodtak a budapesti találkozó megtartásához. Ígéretük szerint, ha

megjelenik a csehszlovák küldöttség, igyekeznek szigorúan a jövőbeni együttműködés kérdéseinek megvitatására korlátozni a programot.¹⁰

Ebben a szellemben készült el Markov előterjesztése az SZKP Központi Bizottságához a budapesti találkozóra utazó szovjet delegációnak adandó utasításokról. A tervezet kimondta: a tanácskozáson el kell érni, hogy csak a jövőbeni együttműködés alapjául szolgáló kérdések és tisztán művészeti problémák kerüljenek fel a napirendre. A dokumentum külön kiemelte: amennyiben felmerülne a csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatos politikai kérdések tisztázásának igénye is, „határozottan és világosan el kell magyarázni a szovjet állam álláspontját”, és fel kell szólítani a résztvevőket, hogy csak a jövőbeni együttműködés előremutató problémáival foglalkozzanak.¹¹

Valentyin Kiporenkónak, a jelentés összeállítójának sorsáról semmit sem sikerült kiderítenünk. A dokumentumon átsüt, hogy rokonszenvvel, sőt irigykedve figyelte a „legvidámabb barakk” életét, reformpárti volt. Érdekes lenne megtudni, hogy megérte-e, s ha megérte, miként fogadta, amikor a Szovjetuniót is elérte a változás szele.

Banga Ferenc (1947): *Egyenlő esély* (1983) rézkarc, 17,5×13 cm

10 Georgij Markov előterjesztése az SZKP Központi Bizottságának. 1969. február 24. RGANYI, f. 5. op. 61. gy. 83. l. 12.

11 Georgij Markov tervezete a szovjet delegációnak adandó utasításokra. Uo. l. 13–14.